

وضعیت اقتصادی کوشانیان و عوامل تأثیرگذار بر آن^۱

طاهره عزیزی پور*

استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت

(از ص ۱۳۷ تا ص ۱۵۲)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۸/۲۷؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۱۰/۲۶

چکیده

شناسایی وضعیت اقتصادی کوشانیان در مطالعات تاریخی کوشانیان و آسیای مرکزی اهمیت زیادی دارد؛ برای این منظور، تجارت و بازرگانی، کشاورزی و دامداری، صنایع دستی و درآمد معابد بودایی به عنوان اصلی‌ترین مؤلفه‌ها در شناسایی وضعیت اقتصادی کوشانیان انتخاب شدند. به‌رغم اینکه هرکدام از این مؤلفه‌ها نقش اساسی در رونق اقتصادی کوشانیان داشته‌اند، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌اند. بررسی و تحلیل فعالیت‌های اقتصادی کوشانیان، به‌ویژه فعالیت‌های تجاری و عوامل تأثیرگذار بر آن، از اهداف این پژوهش است؛ لذا با طرح این پرسش که علت پیشرفت و رونق اقتصادی کوشانیان چه عواملی بوده و چگونه این رونق اقتصادی صورت گرفته، نقش هر یک از مؤلفه‌های مزبور در وضعیت اقتصادی کوشانیان به طور جداگانه بررسی و واکاوی شده است. نتایج بررسی‌ها نشان داد که از بین تمام مؤلفه‌های تعیین‌شده، تجارت خارجی با کشورهای هم‌چون چین، هند، ایران و یونان را که عمده‌تأ در مسیر جاده ابریشم قرارداشتند، باید اصلی‌ترین عامل در شکوفایی و رونق اقتصادی کوشانیان به‌حساب آورد. همچنین مشخص شد که اگرچه قلمرو جغرافیایی کوشانیان امکانات لازم برای شکوفایی اقتصادی را در اختیار آنان قرار داده بود، اما این حاکمان باتدبیر کوشانی بودند که با اتخاذ سیاست‌های درست و تأمین امنیت، زمینه استفاده از امکانات زیست‌محیطی را برای دستیابی به اقتصادی پررونق و شکوفا تأمین کردند.

واژه‌های کلیدی: آسیای مرکزی، جاده ابریشم، تاریخ کوشانیان، مؤلفه‌های اقتصاد کوشانیان، وضعیت اقتصادی کوشانیان.

۱. مقدمه

قبیله «کیوشنگ» یا «کوشان» یکی از پنج قبیله یوئه‌چی (Yuèzhī) در باختر بود که با پیروزی بر پنج قبیله دیگر حکومت کوشانیان را بنا نهاد. برخی منابع هریوس (Heruas)^۲ (خادمی ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۷۵) و برخی دیگر از منابع کوجول کادفیس (Kujula Kadphises) (۲۷-۱۰۰م) را بنیان‌گذار حکومت کوشانی می‌دانند (Narain, 1980: 69) با به‌قدرت‌رسیدن کانیشکا (Kanishka) دوره جدیدی در تاریخ کوشان آغاز می‌شود که به نام او «عصر کانیشکا» لقب گرفته است. بعد از کانیشکا، هاویشکا (Huvishka) و واسودا (Vasudeva) بر قلمرو کوشانیان حکومت کردند. واسودا آخرین شاه پرقدرت کوشانی است (بیوار، ۱۳۸۳: ۲۹۱). بعد از او روند سقوط امپراتوری کوشان به سرعت آغاز شد (بهزادی، ۱۳۷۳: ۷۵). سپس ساسانیان در زمان شاپور اول بر تمام قلمرو کوشانیان سیطره یافتند. از این زمان به بعد، حکومت کوشانیان را یکی از اعضای خانواده سلطنتی ساسانی اداره می‌کرد؛ این حکومت در تاریخ به‌عنوان «حکومت کوشان و ساسانی» لقب گرفته که تا ۳۶۰م ادامه یافت. حکومت مزبور از نظر اقتصادی اهمیت حکومت کوشانیان را نداشت (خادمی ندوشن، ۱۳۸۱: ۱۴۱).

کوشانیان در قرن اول میلادی یکی از قدرت‌های عمده جهان و قدرت برتر اقتصادی در آسیای مرکزی بودند. طی این دوره، تغییرات بزرگی در زندگی اجتماعی و اقتصادی ساکنان آسیای مرکزی به‌وجود آمد. از آنجاکه ساکنان آسیای مرکزی به مسائل اقتصادی بیشتر از مسائل سیاسی توجه می‌کردند (خادمی‌ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۱۶۸). به نظر می‌رسد که روابط سیاسی کوشانیان با روابط تجاری آنها ارتباط داشته است. کوشانیان به‌طور گسترده با چین، جنوب هند، ایران و یونان دادوستد می‌کردند و بخش‌های مهمی از راه‌های بازرگانی را در اختیار داشتند (محمد جان اوف، ۱۳۷۶: ۵۴).

اقتصاد کوشانی از جمله مباحثی است که در مطالعات تاریخی کوشانیان و آسیای مرکزی اهمیت زیادی دارد. درباره کوشانیان تاکنون پژوهش‌های زیادی انجام شده است. این پژوهش‌ها غالباً به مسائلی همچون تاریخ سیاسی (خادمی ندوشن، ۱۳۸۰: ۱۴۴-۱۲۷)، منشاء و زبان کوشانیان (بهزادی، ۱۳۷۰: ۳۴-۲۸)، هنر و مذهب کوشانیان (رونالد، ۱۳۷۷: ۳۱۸-۳۳۷) یا تکامل دانش در آسیای مرکزی در دوره کوشانیان (بهزادی، ۱۳۷۰: الف: ۵۸۳-۵۷۷) پرداخته‌اند، اما عموماً اقتصاد کوشانی نه به‌عنوان پژوهشی مستقل، بلکه به‌عنوان جزئی از یک پژوهش کلی‌تر مطالعه شده است (بهزادی، ۱۳۷۱: ۹۸-۱۱۶ و Khademi, 2003: 1-8).

در برخی از پژوهش‌هایی که درباره مسیر جاده ابریشم نوشته شده، از مسیرهای تجاری کوشانیان و روابط تجاری آنها سخن گفته شده است (ریاضی، ۱۳۷۴: ۴۸-۵۵). سی‌لند نیز به بررسی ناوگان دریایی کوشانیان در سال‌های ۵۰ تا ۲۰۰ میلادی و نقش این ناوگان در تجارت دریایی کوشانیان پرداخته است (Seland, 2013: 66-74). جامع‌ترین پژوهش درباره وضعیت اقتصادی کوشانیان مقاله محمدجان اوف (Mukhamedjanov) است که در آن توسعه آبیاری، کشاورزی، دامداری، صنایع دستی و ساختمان‌سازی، سکه‌ها و نظام پولی، تجارت و مالکیت زمین را در دوره کوشانیان بررسی کرده است (۱۳۷۶: ۲۹-۶۷). عمده پژوهش‌های مزبور، بیانی کلی از اقتصاد کوشانیان است و عوامل اصلی و تأثیرگذار در شکوفایی اقتصادی کوشانیان به صورت مجزا بررسی و واکاوی نشده و کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

هدف از نگارش این مقاله مطالعه وضعیت اقتصادی کوشانیان و عوامل تأثیرگذار بر آن است. فرض بر این است که از بین دو عامل وضعیت جغرافیایی و زیست محیطی کوشانیان یا نظام سیاسی و اداری آنان، باید یکی را به عنوان اصلی‌ترین عامل در شکوفایی وضعیت اقتصادی آنها به حساب آورد؛ در این راستا تجارت و بازرگانی، کشاورزی و دامداری، صنایع دستی و درآمد معابد بودایی به عنوان مؤلفه‌های عمده در شناسایی وضعیت اقتصادی کوشانیان تعیین شد. سپس تأثیر وضعیت جغرافیایی و زیست محیطی کوشانیان و نیز نظام سیاسی و اداری آنان درباره هریک از مؤلفه‌های مذکور مطالعه شد.

۲. جغرافیای طبیعی و سیاسی

گستره قلمرو کوشانیان دقیقاً مشخص نیست؛ به‌ویژه در آغاز استقرار کوشانیان حدود تسلط آنها در هاله‌ای از ابهام است. شمال تاجیکستان، ازبکستان، تمامی افغانستان، جنوب پاکستان کنونی، بخش شمالی هند و همچنین در غرب هند مناطق واقع در بخش سفلی رودخانه سند (Masson, 1984: 33) و قسمت‌هایی از خراسان بزرگ، جزء قلمرو امپراتوری کوشان به حساب می‌آیند (بهزادی، ۱۳۷۳: ۷۰)؛ البته براساس منابع تاریخی راه‌های ارتباطی بین پامیر و مناطق کرگیز و قزاقستان نیز تحت سلطه کوشانیان بوده است (خادمی‌ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۷۴) (نقشه ۱).

در این قلمرو رودخانه‌های فراوانی که از رشته‌کوه‌های هندوکش و پامیر سرچشمه می‌گرفتند، منبع آب مناسبی برای فعالیت‌های کشاورزی بودند (همان: ۱۱). اگرچه در

مناطق سفلی هند کویر بزرگی قرارداد، باین حال، وجود رودخانه‌های دائمی در این مناطق باعث ایجاد شهرهای بزرگی در هند و پاکستان در زمان حکومت کوشانیان شده بود (لیتوینسکی، ۱۳۷۶: ۷۵). براساس گزارش استرابو می‌دانیم که رودخانه جیحون رودی قابل کشتیرانی بوده و پیش از کوشانیان کالاهای هندی بسیاری از طریق آن به نقاط دوردستی چون دریای هیرکانیا صادر می‌شده است (استرابو، ۱۳۸۲: ۳۸). افزون بر آن، رودخانه سند بخش مهمی از زمین‌های کشاورزی کوشانیان را آبیاری می‌کرد. عرض این رودخانه در بعضی قسمت‌ها به ۱۰۰۰ تا ۱۵۰۰ متر می‌رسد و بنابراین، برای کشتیرانی مناسب بوده است (Spate and Learnmonth, 1967: 10).

در بدخشان افغانستان، به‌عنوان بخشی از قلمرو سیاسی کوشانیان، معادن لاجورد و یاقوت وجود داشته است. مناطق حاصلخیز بدخشان به‌وسیله رودخانه کوچکی آبیاری می‌شود و نیز کوه‌های مرکزی آن گذرگاه‌های فراوان دارد. این گذرگاه‌ها می‌توانست مسیر مناسبی برای آمدوشد کاروان‌های تجاری باشد. دره پنجشیر در کوه‌های شرقی بدخشان در زمان کوشانیان پوشش وسیع جنگلی داشته و درختان آن برای تولید سوخت لازم برای ذوب سنگ معادن نقره، مس و غیره استفاده می‌شده است (خادمی ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۱۲).

بخش‌های مهمی از قلمرو فرمانروایی کوشانیان در آسیای مرکزی قرارداد. ساکنان منطقه مزبور خراج فراوانی به دربار هخامنشی می‌فرستادند (هرودوت، ۱۳۸۹: ۴۰۱). همچنین از همین منطقه آسیای مرکزی بود که بخش زیادی از طلا، سنگ‌های قیمتی و لاجورد موردنیاز هخامنشیان تأمین می‌شد، افزون بر آن، در دوره هخامنشی بین سرزمین‌های آسیای میانه با دیگر سرزمین‌های زیر نفوذ هخامنشیان ارتباط تجاری وجود داشته است (بلینتسکی، ۱۳۶۴: ۱۳۵).

۳. اقتصاد کوشانیان

در این پژوهش، تجارت و بازرگانی، کشاورزی و دامداری، صنایع دستی و درآمد معابد بودایی، به‌عنوان اصلی‌ترین مؤلفه‌های اقتصاد کوشانیان در نظر گرفته شده است که در اینجا، هر یک به‌طور جداگانه بررسی می‌شوند.

۳-۱. تجارت و بازرگانی

موقعیت جغرافیایی کوشانیان امکان انجام فعالیت‌های تجاری گسترده را برای آنان ممکن ساخته بود؛ چنان‌که پیش از کوشانیان، باختریان و پیش از آنان ساتراپ هخامنشی باختر از این موقعیت طبیعی بهره برده و به فعالیت‌های تجاری پرداخته بودند.

در مطالعه وضعیت اقتصادی کوشانیان فعالیت‌های بازرگانی و تجاری جایگاهی برجسته دارد. بلنیستکی تجارت را مهم‌ترین عامل مؤثر در زندگی اقتصادی کوشانیان می‌داند. بخش مهمی از درآمد کوشانیان از طریق تجارت تأمین می‌شد (بلنیستکی، ۱۳۶۴: ۱۳۸). قبیله کوشان، حتی پیش از تأسیس حکومت کوشانی، ارتباطات تجاری بسیاری با کشاورزان چینی داشت. آنها اسب‌های مرغوبی را به چین صادر می‌کردند. می‌توان این تجارت را پیش‌زمینه فعالیت‌های تجاری گسترده کوشانیان در مسیر جاده ابریشم دانست (liu, 2001: 272).

گسترش روابط بازرگانی و توانایی استفاده از مسیرهای تجاری از ابتدای تأسیس حکومت کوشانی مورد توجه پادشاهان این حکومت قرار گرفت. به عقیده ناراین، کوجول در سال ۵۸م سفیرانی را به روم فرستاد تا با رومیان علیه اشکانیان در استفاده از مسیرهای تجاری متحد شوند؛ البته این موضوع فقط در حد گمان است و منابع تاریخی آن را تأیید نمی‌کنند (Narain, 1980:47). در قرن دوم میلادی با زوال قدرت اشکانیان و خاندان چینی هان، کوشانیان در فعالیت‌های بازرگانی آسیای مرکزی بیشترین نقش را داشتند (معیری، ۱۳۷۷: ۱۵۹)، تجارت در دوره کوشانیان را می‌توان در دو بخش داخلی و خارجی مطالعه کرد.

در بخش تجارت داخلی، تجارت بین ایالت‌های مختلف تحت سلطه کوشانیان با یکدیگر انجام می‌شد. حجم زیاد تولیدات قابل‌عرضه شهرها، نیاز به تبادل کالا بین شهرها و مناطق کشاورزی پیرامون آنها و تفاوت‌های سرزمینی، از عوامل بسیار مهم رشد بازرگانی بین شهرها و ایالات کشور کوشان بود. وجود راه‌های کاروان‌رو بین مناطق مزبور این تجارت را ممکن ساخته بود (لیتوینسکی، ۱۳۷۶: ۹۴). این راه‌های کاروان‌رو مناطق شمالی فرغانه را به مناطق سفلی و میانه سیردریا متصل می‌کرد. این راه‌ها مانند یک خط عبوری دوطرفه برای نواحی زراعی عمل می‌کردند. این موضوع باعث رشد شهرهای عمده در حوضه سیردریا شد (محمد جان اوف، ۱۳۷۶: ۵۴). غلات، میوه، تولیدات صنایع دستی، پشم، پوست، گوشت، تولیدات لبنی و نیز مواد خام موردنیاز برای صنایع نساجی، از عمده‌ترین موادی بودند که در تجارت داخلی در مناطق تحت سلطه کوشانیان

مبادله می‌شدند (خادمی‌ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۱۷۴). به‌نظر می‌رسد که این مبادلات با استفاده از سکه‌های مسی انجام می‌شده است؛ سکه‌های مسی کوشانی که ضخیم و سنگین با وزنی در حدود ۱۶ یا ۱۷ گرم بودند. این سکه‌ها تقریباً در همه ایالت‌های امپراطوری کوشان، اعم از مراکز شهری یا استقرارهای کوچک روستایی، به فراوانی یافت شده‌اند (Jain, 1965: 118).

اما در تجارت خارجی، موقعیت جغرافیایی کوشانیان به آنان امکان داده بود تا در تجارت بین‌المللی نقش فعالی را ایفا و از این طریق، بخش مهمی از درآمدهای اقتصادی خود را تأمین کنند. این موقعیت مناسب جغرافیایی، امکان استفاده از راه‌های زمینی و دریایی را در تجارت برای کوشانیان فراهم ساخته بود. آنان به‌مثابه پلی میان تمدن‌های چین و هند بودند و نقاط تماس خاصی با عالم مدیترانه داشتند (بیوار، ۱۳۸۳: ۲۹۴).

با گسترش قلمرو کوشانیان مسیرهای تجاری بیشتری در اختیار آنان قرار می‌گرفت. آنان در زمان ویم‌کادفیس (Vima Kadphises) شمال هند را به قلمرو خود اضافه کردند (Goble, 1976: 15) و بنابراین، توانستند در جابه‌جایی کالا بین چین و نواحی جنوبی هند نقش فعالی را ایفا کنند. در مسیری دیگر کوشانیان به‌عنوان واسطه‌ای در تجارت بین چین و هند با ایران و روم، و مصر (در آن زمان در اختیار رومیان بود) و سوریه نقش فعالی را ایفا می‌کردند (Falk, 2004:17 & Wheeler, 1954:193).

در شمال چین و تعدادی از بنادر غرب هند، دولت کوشانی برای بازرگانان خارجی و داخلی که به تجارت با دیگر کشورها می‌پرداختند، امکاناتی فراهم کرده بود (Banerji, 1951: 107). در تجارت کوشانیان با غرب، کالای اصلی و عمده ابریشم بود؛ کالایی که از چین می‌آمد، اما برای آنکه به دست مصرف‌کنندگانش برسد، باید از قلمرو کوشانیان عبور می‌کرد. از روم نیز شیشه‌های عالی اسکندریه به سرزمین کوشان وارد می‌شد. از متصرفات کوشانی‌ها در هند، عاج‌های زیبا به چین و ایتالیا صادر می‌شد (بیوار، ۱۳۸۳: ۲۹۴).

روابط تجاری گسترده کوشانیان سبب شده بود که آنان سکه‌های مختلفی از جنس طلا، نقره و مس ضرب کنند (خادمی‌ندوشن، ۱۳۸۱: ۱۲۸). سکه‌های طلای کوشانی تنها نمونه سکه‌های طلایی بودند که در تمام آسیای مرکزی و کشورهای همسایه ضرب می‌شدند. کوشانیان از این سکه‌ها در تجارت با روم استفاده می‌کردند (محمد جان اوف، ۱۳۷۶: ۵۰). اما در قلمرو پارت‌ها (همسایگان غربی کوشانیان) اقتصادی بر پایه نقره استوار بود و پارت‌ها سکه نقره داشتند (بیوار، ۱۳۸۳: ۳۱۶)؛ بنابراین، کوشانیان در تجارت با آنان از

سکه نقره استفاده می‌کردند. در تجارت با چین، کوشانیان سکه‌های مسی خود را به کار می‌بردند. در چین سکه نقره و طلا وجود نداشت و سکه‌های مسی واحد اصلی پول در این منطقه بود (Masson, 1966: 2). پیداشدن تعداد زیادی از سکه‌های کوشانی در مناطقی بسیار دورتر از قلمرو سیاسی آنها، همچون اتیوپی، بیانگر ارتباط تجاری کوشانیان با مناطق دوردست است (Mukherjee, 1978: 86) (تصاویر ۱ و ۲).

افزون بر سکه، یکی از مهم‌ترین عواملی که در توسعه تجارت در دوره کوشانیان نقش اساسی داشته، جاده ابریشم و تجارت در این مسیر بوده است. راه بزرگ ابریشم از چین تا امپراطوری روم ادامه داشت. بخش مهمی از جاده ابریشم از قلمرو فرمانروایی کوشانیان می‌گذشت. این راه بر قدرت و نفوذ دولت کوشانیان می‌افزود و البته کوشانیان نیز برای رواج تجارت در مسیر این جاده مساعدت می‌کردند (بهزادی، ۱۳۷۳: ۱۷۳). پیداشدن تعداد زیادی از سکه‌های کوشانی در مسیر راه ابریشم، بیانگر نقش مهم کوشانیان در بازرگانی راه ابریشم است (خادمی‌ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۱۷۰).

شکل‌گیری جاده ابریشم را در قرن دوم ق.م، در زمان حکومت اشکانیان دانسته‌اند؛ اگرچه نمی‌توان احتمال وجود تماس‌های تجاری این مسیر را در قبل از اشکانیان رد کرد؛ چنان‌که برخی شواهد تاریخی و باستان‌شناسی، بیانگر وجود مبادلات تجاری طی دوره هخامنشی در بخش‌هایی از جاده‌ای است که بعدها جاده ابریشم خوانده شد (علیزاده بیرجندی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۰۹).

این راه از شهرستان تون‌هوانگ در چین آغاز می‌شد و بعد از عبور از ترکستان و بلندی‌های پامیر به باختر می‌رسید (نقشه ۱). پس از باختر، از مرو، سغد، کاشغر، بخارا و سمرقند می‌گذشت و به سوی خراسان بزرگ ادامه می‌یافت، سپس با گذر از ایران، در بنادر شام پایان می‌یافت (محمودآبادی، ۱۳۷۶: ۱۲۳). این جاده اروپا را به آسیا پیوند می‌داد (آذری، ۱۳۷۵: ۲۴۲).

از قرن دوم ق.م، اشکانیان از تجارت در این جاده به سود سرشاری دست یافتند. آنان علاوه بر آنکه خود به‌طور مستقیم در این جاده تجارت می‌کردند، واسطه تجارت بین روم و چین نیز بودند و عوارض گمرکی مربوط به جابه‌جایی کالا بخش مهمی از درآمدشان را تشکیل می‌داد (آذری، ۱۳۶۷: ۲۹).

در قرن اول میلادی با گسترش قدرت کوشانیان، آنان در استفاده از این راه تجاری بزرگ به رقیب ایران تبدیل شدند (حاجی‌بابایی، ۱۳۸۰: ۱۵۸) و توانستند با بهره‌گیری از اوضاع آشفته سیاسی اشکانیان، جایگزین آنان در تجارت با روم شوند (Khademi

4: 2003). Nadooshan). سپس با استیلا بر هند و جلگه شمال آن در زمان ویم کادفیس، (Vima Kadphises) در پیشاور و ماتورا مراکز تجاری بنا کردند و درصدد برقراری ارتباط با مناطق مرزی چین برآمدند؛ به این ترتیب، کوشانیان به‌مثابه پلی میان تمدن‌های چین و هند تبدیل شدند (خادمی‌ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۷۷) و رقابتی قابل توجه بین اشکانیان و کوشانیان بر سر تجارت در مسیر جاده ابریشم و کنترل بیشتر بر این راه تجاری به‌وجود آمد؛ با این حال، از یاد نبریم که عبور از مشکل‌ترین بخش جاده ابریشم تنها با شترهای دوکوهانه بلخی امکان‌پذیر بود و کوشانیان از این چارپای بارکش تعداد بسیاری در اختیار داشتند (محمد جان اوف، ۱۳۷۶: ۱۵۸).

۳-۲. کشاورزی و دامداری

توسعه کشاورزی آبی در دوره کوشانیان باعث شد که در این دوره زمین‌های زیادی در آسیای مرکزی به زیر کشت برده شوند. گسترش کشاورزی به‌نوبه خود با توسعه زیرساخت‌های کشاورزی و بهبود روش‌های زراعت همراه بود. کانال‌های آبی در مقیاسی وسیع راه‌اندازی و به‌کار گرفته شد. کاوش‌های باستان‌شناسی در خوارزم مدارکی مبنی بر وجود آبیاری گسترده در دوره کوشانی ارائه داده است (همان: ۳۶). منابع تاریخی و داده‌های باستان‌شناسی بیانگر آن است که تنوع محصولات کشاورزی در دوره کوشانی افزایش چشمگیری داشته است (Faccenna, 1974: 128). در جریان کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های کوشانی انواع مختلف حبوبات، خشکبار و نیز بقایای سبزیجات مختلف کشف شده است. افزون بر آن، در این محوطه‌ها بقایای غلاتی همچون ارزن، جو و گندم و میوه‌هایی همچون هلو، زردآلو، انگور و نیز دانه‌های خشخاش، کنجد و یونجه به‌دست آمده است.^۳ تقریباً همه محصولات کشاورزی که در قرون میانی در آسیای مرکزی شناخته شده بودند، در دوره کوشانی‌ها کشت می‌شدند (Marshall, 1977: 14). در قلمرو کوشانیان تاکستان‌های زیادی شکل گرفته بود. مورخان چینی به تولید شراب به میزان زیاد و باکیفیت مرغوب در دره فرغانه اشاره کرده‌اند. همچنین شواهد باستان‌شناسی نشان می‌دهد که تولید شراب در این دوره در دیگر استان‌های آسیای مرکزی هم توسعه یافته بود (محمد جان اوف، ۱۳۷۶: ۴۲).

طی این دوره، علاوه بر کشاورزی، دامداری (گاو، گوسفند، بز، شتر و اسب) نیز توسعه یافته بود و بخشی از درآمد اقتصادی مردم را تشکیل می‌داده است؛ در این میان، اسب‌های فرغانه ارزش بسیاری داشتند و حتی به آن‌سوی مرزها صادر می‌شدند. کوشانیان از

دامها، افزون بر فرآورده‌های دامی نظیر تغذیه و تولید برخی صنایع دستی، در حمل و نقل و کشاورزی نیز استفاده می‌کردند؛ البته پرورش دام، حتی قبل از دوره کوشانی هم نقش مهمی در زندگی اقتصادی ساکنان باستانی آسیای مرکزی ایفا می‌کرده است (Gafurov, 1979: 21-34).

۳-۳. صنایع دستی

قبایل «یوئه‌چی»، به‌عنوان بنیان‌گذاران اصلی حکومت کوشانیان مدت‌ها قبل از تأسیس حکومت کوشانی اشیای ساخته‌شده از سنگ جید را به حاکمان چینی می‌فروختند (Rosenfield, 1967: 21). توسعه کشاورزی آبی در دوره کوشانی که مواد خام موردنیاز برای تولید صنایع دستی را فراهم می‌کرد، از یک‌طرف، گسترش تجارت که به افزایش بازارهای فروش صنایع دستی منجر می‌شد، از طرف دیگر و نیز امنیتی که در پی شکل‌گیری حکومت کوشانیان در آسیای مرکزی پدید آمده بود، باعث شد که تولیدات صنایع دستی از نظر کمی و کیفی افزایش چشمگیری یابد. صنایع دستی در این دوره بسیار تخصصی شده بود (لیتوینسکی، ۱۳۷۶: ۹۰) و تولیدکنندگان آنها صنف مخصوص به خود داشتند. برخی از این اصناف بسیار مرموز بودند و ساختمان‌ها و گاه معابدی اختصاصی داشتند. دولت اگرچه وظیفه حفاظت از حقوق و دارایی اصناف را برعهده داشت، اما در کار آنها دخالت نمی‌کرد؛ مگر زمانی که خطایی برخلاف عرف از اصناف سر می‌زد (همان: ۹۲). می‌توان گفت همین آزادی عمل که به اصناف داده شده بود، عامل مؤثری در پیشرفت حرفه‌ای آنان بوده است؛ در نتیجه، در دوره کوشانیان تولیدات صنایع دستی از نظر کیفیت، کمیت و تنوع رشد کرد.

شواهد باستان‌شناسی به‌دست‌آمده از محوطه‌های کوشانی بیانگر پیشرفت در شاخه‌های مختلف صنایع دستی همچون سفالگری، فلزکاری، نساجی و جواهرسازی است. در سراسر قلمرو کوشانیان صنعتگران ظروف فلزی، وسایل تزئینی و جواهرات تولید می‌کردند. انواع زیورآلاتی که از محوطه‌های مختلف کوشانی به‌دست‌آمده است، نشان می‌دهد که جواهرسازان کوشانی از طلا، نقره، برنز و برنج جواهر می‌ساخته‌اند. این جواهرات از ارزش هنری بسیار زیادی برخوردار بوده‌اند (محمد جان اوف، ۱۳۷۶: ۴۶-۴۵). وسایل مزبور علاوه بر آنکه در قلمرو کوشانیان مورد استفاده قرار می‌گرفت، به مشتریان رومی نیز فروخته می‌شد. ساخت جواهرات از فلزات کم‌بهارتر نشان می‌دهد که در دوره کوشانیان

بخش زیادی از مردم جامعه از جواهرات استفاده می‌کرده‌اند. در این مورد دور از ذهن نیست که تنوع سلیقه‌ها، تنوع در ساخت مدل‌های مختلف را پدید آورده باشد. در طی کاوش‌های باستان‌شناسی در محوطه‌های کوشانی تعدادی قرقره‌های سنگی و گلی و نیز قطعاتی از پارچه‌های پنبه‌ای به‌دست‌آمد. اشیاء مزبور نشان می‌دهند که نساجی در بین کوشانیان متداول بوده است. همچنین در منابع تاریخی، به وجود کارگاه‌های بزرگ تولید پارچه‌های کتانی در قلمرو کوشانیان اشاره شده است (Gafurov, 1979:43). اینها مدارکی است که بافندگی را به‌عنوان یکی از صنایع دستی دوره کوشانی معرفی می‌کند.

هم‌زمان با پیشرفت صنایع دستی، استخراج مواد کانی همچون فلز و سنگ‌های قیمتی نیز مورد توجه قرار گرفت. غنای معادن در قلمرو کوشانیان را باید عاملی مؤثر در توسعه صنایع دستی در این دوره به‌شمار آورد. به موجب منابع کتبی می‌دانیم که کوشانیان آهن، طلا، نقره و یشم سبز را از معادن کوه‌های فرغانه و سغد، نقره را از معدن ایلاک (Ilak)، مس را از قره مزار، یاقوت را از بدخشان و سنگ لاجورد را از بلخ به دست می‌آوردند (محمدجان اوف، ۱۳۷۶: ۴۷).

۳-۴. درآمد معابد بودایی

بودا تنها دین مورد پرستش در بین کوشانیان نبود. با این حال، این دین در دوره کوشانیان گسترش چشمگیری یافت و برخی پادشاهان کوشانی به‌وضوح مذهب بودایی داشتند. دین بودایی در دوره کوشانیان در سراسر آسیای مرکزی اشاعه یافت (بهزادی، ۱۳۷۰: ۵۷۹). آیین بودا را بازرگانان هندی به سرزمین کوشان آوردند. یکی از عوامل انتشار مذهب بودا، فراوانی معابد بودایی است که در مراکز شهری و بر سر راه‌های تجاری شکل گرفته بودند (Khademi Nadooshan, 2003: 5). معابد بودایی علاوه بر کارکرد مذهبی و آموزشی، از جایگاه قابل‌تأملی در اقتصاد کوشانی نیز برخوردار بودند. این معابد با دریافت مبالغی از زائران و تجار، از نظر اقتصادی بسیار غنی شدند. در کاوش‌های باستان‌شناسی مائورا تعداد زیادی کشکول متعلق به دوره کوشانی به‌دست‌آمد. این کشکول‌ها از طرف کاهنان معابد برای جمع‌آوری نذورات مردم استفاده می‌شده است (Lam, 2013: 400). کاهنان معابد سپس به کشاورزی پرداختند و با استفاده از نفوذی که در جامعه به‌دست آورده بودند، از آسیاب‌های آبی بسیار بهره‌برداری کردند. معابد بودایی

همچنین با دادن وام‌هایی از طلا و نقره و دریافت سود از این وام‌ها، سرمایه خود را افزایش دادند (معیری، ۱۳۷۷: ۱۱۳).

شواهدی در دست است که نشان می‌دهد در زمان کوشانیان معابد بودایی در فعالیت‌های بازرگانی نیز شرکت داشته‌اند. فراوانی معابد بودایی در مراکز شهری و نیز بر سر راه‌های تجاری، سبب شد معابد بتوانند امکاناتی برای بازرگانان فراهم و در ازای آن از آنها هدایایی دریافت کنند. این معابد در قرن دوم میلادی بر طبق دستور حکمرانان زمان خود، مبنی بر گسترش ارتباط بازرگانی بین آسیای مرکزی و دیگر مناطق، خدمات گسترده‌ای به تاجران اشکانی و هندی ارائه می‌دادند و همان‌طور که گفته شد، در ازای این امکانات، هدایایی از تاجران دریافت می‌کردند (خادمی‌ندوشن و عزیزپور، ۱۳۹۱: ۱۷۴). معابد بودایی در آسیای مرکزی در دوره کوشانی همچنین به‌عنوان مراکز آموزش و پرورش عمل می‌کردند. این مراکز نه تنها اصول دینی، بلکه تعلیمات غیردینی را نیز آموزش می‌دادند (رونالد، ۱۳۷۷: ۳۲۱) و البته راهبان بودایی در عوض آموزش این اصول، پول دریافت می‌کردند. از معابد بودایی دوره کوشانیان سکه‌های فراوانی یافت شده است. احتمال دارد که این سکه‌ها دستمزد راهبان بودایی باشد که به آموزش اشتغال داشته‌اند. با این وصف، می‌توان گفت که در زمان کوشانیان نه تنها معابد، بلکه راهبان بودایی نیز درآمدهایی داشته‌اند.

۴. نتیجه

منطقه جغرافیایی تحت سلطه کوشانیان از نظر طبیعی امکانات لازم را برای داشتن اقتصادی پررونق و شکوفا در اختیار حاکمان کوشانی قرار داده بود؛ چنان‌که پیش از کوشانیان، حاکمان یونانی باختر از این امکانات زیست‌محیطی برای داشتن اقتصادی قدرتمند بسیار بهره برده بودند. در مناطق تحت سلطه کوشانیان شرایط مناسب برای پدید آمدن کشاورزی پررونق، دامداری پرثمر و نیز تأمین مواد خام مورد نیاز صنایع دستی مهیا بود. همچنین موقعیت جغرافیایی کوشانیان امکان تجارتی گسترده را در عرصه بین‌المللی از طریق دریا و خشکی برای آنان فراهم ساخته بود. بخش مهمی از جاده ابریشم از قلمرو فرمانروایی کوشانیان می‌گذشت. تجارت در این جاده سود سرشاری برای آنان به همراه داشت، اما درباره درآمد معابد بودایی که بخشی از درآمد کوشانیان را به خود اختصاص داده بود، نمی‌توان نقشی برای موقعیت جغرافیایی در نظر گرفت. در این

مورد نقش حاکمان کوشانی، به‌ویژه کانیشکا، در گسترش آیین بودا و ساخت معابد بودایی بسیار چشمگیر بود.

توسعه آبیاری و بهبود ابزارآلات کشاورزی، دو عامل عمده توسعه کشاورزی در دوره کوشانیان بود که بدون حمایت دولت مرکزی میسر نبود. گسترش کشاورزی و دامداری در دوره کوشانیان، علاوه بر تأمین مواد غذایی جمعیتی انبوه، به تولید محصول مازاد نیز منجر شد. این محصول اضافی از طریق تجارت به بیرون از قلمرو کوشانیان فرستاده می‌شد. افزون بر آن، برخی از تولیدات کشاورزی و دامی، مواد خام موردنیاز برای صنایع دستی را نیز فراهم می‌کردند. گسترش دامداری باعث افزایش حیوانات بارکش شد؛ از این حیوانات در تجارت‌هایی که از طریق راه‌های زمینی انجام می‌شد، استفاده می‌کردند. با گسترش تجارت، شهرها و مراکز تجاری و نیز معابد بودایی در مسیر راه‌های تجاری پدید آمدند. تصور کنیم که هریک از موارد مزبور تا چه حد می‌توانست زمینه اشتغال و رفاه نسبی مردم ساکن در قلمرو کوشانی را فراهم سازد و موجب بهبود وضعیت اقتصادی کوشانیان شود. در این فرآیند نقش مدیریتی حاکمان کوشانی و سیاست‌های اتخاذ شده از طرف آنان کاملاً محسوس است. دولت کوشانی از حقوق و دارایی اصناف حمایت می‌کرد و در عین حال، به آنان آزادی عمل داده بود؛ این آزادی عمل، به‌ویژه در حوزه صنایع دستی توسعه چشمگیری را در پی آورده بود.

به‌نظر می‌رسد از بین تمام مؤلفه‌های تعیین‌شده در مطالعه وضعیت اقتصادی کوشانیان، تجارت خارجی، به‌ویژه تجارت در مسیر جاده ابریشم، بیشترین سهم را در شکوفایی اقتصادی آنان داشته است. گرچه منطقه جغرافیایی کوشانیان، امکانات لازم را برای تجارت گسترده آنها فراهم کرده بود، اما نقش سیاست‌های اقتصادی حاکمان کوشانی نیز در بهره‌گیری از این امکانات بسیار قابل توجه است.

گسترش روابط بازرگانی و توانایی استفاده از مسیرهای تجاری، از ابتدای تأسیس حکومت کوشانی مورد توجه پادشاهان این حکومت قرار گرفت. در برخی مسیرهای تجاری، دولت کوشانی برای بازرگانان داخلی و خارجی امکاناتی فراهم کرده بود. با دستور حاکمان کوشانی معابد بودایی اجازه داشتند تا امکاناتی را برای تاجران اشکانی و هندی فراهم کنند.

به‌طور خلاصه می‌توان گفت که اگرچه وضعیت جغرافیایی و زیست‌محیطی کوشانیان و سیاست‌های اقتصادی دولت کوشانی دو عامل مکمل در شکوفایی اقتصادی کوشانیان

به حساب می‌آیند، اما نقش دولت کوشانی و سیاست‌های اقتصادی آن در این شکوفایی پررنگ‌تر است. این حاکمان باتدبیر کوشانی بودند که با اتخاذ سیاست‌های درست و تأمین امنیت، زمینه استفاده از امکانات زیست‌محیطی را برای دستیابی به اقتصادی پررونق و شکوفا تأمین کردند؛ چنان‌که حکومت ساسانی که بعد از کوشانیان بر منطقه تحت حکومت آنان حکمروایی کرد، از نظر اقتصادی هرگز قابل مقایسه با کوشانیان نبود. به یاد داشته باشیم که قلمرو سیاسی کوشانیان همان‌گونه که می‌توانست زمینه‌ساز اقتصادی شکوفا و پررونق باشد، در صورت بی‌تدبیری حاکمان کوشانی، پتانسیل تبدیل شدن به یک میدان جنگ را نیز داشت؛ اما حاکمان کوشانی کمتر درگیر جنگ‌های بی‌هدف شدند و فتوحات آنها اغلب با اهداف اقتصادی انجام می‌شد.

پی‌نوشت

۱. سپاسگزاری: بسیاری از منابع استفاده‌شده در این پژوهش متعلق به کتابخانه شخصی زنده‌یاد دکتر فرهنگ خادمی ندوشن بود که از طرف خانواده ایشان در اختیار نگارنده قرار گرفت. از آنان سپاسگزارم.
۲. برخی مورخان هریوس را شخصیتی تاریخی نمی‌دانند و معتقدند سکه‌های منسوب به او متعلق به کوچول کادفیس، دیگر شاه کوشانی است.
۳. سفیر چین که در سال ۱۲۸ ق.م از فرغانه دیدن کرده بود، به رشد برنج در این منطقه اشاره می‌کند.

نقشه ۱- قلمرو کوشانیان از قرن اول میلادی تا سال ۲۳۰ میلادی و مسیر جاده‌ها (برگرفته از سایت tarikhafig.blogspot.com)

تصویر ۱: سکه کانیسکا اول

تصویر ۲: سکه کانیسکا اول

تصویر ۳: سکه کوچول کادیفیس
برگرفته از سایت... database-aryana-encyclopedia

منابع

- آذری، گیتی، «ایران و جاء ابریشم؛ هنر و تجارت در مسیر شاهراه‌های آسیا»، *ایران نامه*، ش ۵۴، ۲۴۱-۲۶۴، بهار ۱۳۷۵.
- آذری، علاء الدین، روابط ایران و چین، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۷.
- استرابو، *جغرافیای استرابو: سرزمینهای زیر فرمان هخامنشیان*، ترجمه همایون صنعتی‌زاده، تهران، بنیاد موقوفات افشار، ۱۳۸۲.
- بلنیستکی، آ، *خراسان و ماوراءالنهر (آسیای میانه)*، ترجمه پرویز ورجاوند، تهران، گفتار، ۱۳۶۴.
- بهزادی، رقیه، «دانش در آسیای مرکزی در دوره کوشانیان»، *چیستا*، ش ۸۱، ۵۷۷-۵۸۳، ۱۳۷۰ الف.
- «قوم‌های کهن: کوشان»، *چیستا*، ش ۸۱، ۲۸-۳۴، ۱۳۷۰ ب.
- «کوشان‌ها»، *مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز*، دوره اول، ش ۱۱۶، ۳-۸۹، ۱۳۷۱.
- «قوم‌های کهن در آسیای مرکزی»، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۳۷۳.
- بیوار، ا. د. ه، «تاریخ مشرق ایران»، *تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان*، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، جلد ۳، ۳۱۶-۲۲۷، ۱۳۸۳.
- حاجی‌بابایی، احمد، «پارتیان و تجارت ابریشم»، *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، تابستان و پاییز، ش ۱۵۸ و ۱۵۹، ۲۴۵-۲۶۲، ۱۳۸۰.
- خادمی‌ندوشن، فرهنگ، «تاریخ کوشانیان با استفاده از منابع باستان‌شناسی»، *شناخت*، ش ۳۴، ۱۲۷-۱۳۴، ۱۳۸۱.
- _____ و طاهره عزیزی‌پور، *تاریخ و هنر شرق ایران از زمان هخامنشیان تا ظهور اسلام*، تهران، سمیرا، ۱۳۹۱.
- ریاضی، محمدرضا، «جاده ابریشم؛ شکل‌گیری و پیشینه»، *باستان‌شناسی و تاریخ*، سال نهم، ش ۲، ۴۸-۵۵، بهار و تابستان ۱۳۷۴.

پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۰، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷/۱۵۱

رونالد، اریک، «دین بودا در آسیای میانه»، ترجمه محمد شکر فومشی، *ایران شناخت*، ش ۹، ۳۱۸-۳۳۷، ۱۳۷۷.

علیزاده بیرجندی و همکاران، «واکاوی عوامل مؤثر بر دادوستدهای آیینی در جاده ابریشم با تأکید بر نقش ادیان هندی»، *معرفت/ادیان*، ش ۲۸، ۱۰۷-۱۲۰، ۱۳۹۵.

لیتوینسکی، ب. الف، «شهرها و زندگی شهری در قلمرو کوشان»، *تاریخ تمدن‌های آسیای مرکزی*، ترجمه صادق ملک شه‌میرزادی، جلد ۲، تهران، وزارت امور خارجه، ۱۰۱-۶۹، ۱۳۷۶.

محمد جان اوف، الف. ر. «اقتصاد و نظام اجتماعی در آسیای مرکزی در دوره کوشان»، ترجمه صادق ملک شه‌میرزادی، *تاریخ تمدن‌های آسیای مرکزی*، جلد ۲، تهران: وزارت امور خارجه، ۶۷-۲۹، ۱۳۷۶.

محمودآبادی، سیداصغر، «نخستین روزگاران در جاده ابریشم»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، جلد ۸، ش ۱ و ۲، ۱۱۹-۱۳۸، ۱۳۷۶.

معیری، هاید، *باختر به روایت تاریخ*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۷۷.

هرودوت، *تاریخ هرودوت*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، جلد ۱، تهران، اساطیر، ۱۳۸۹.

Banerji, A., "Kushans in Eastern India", *Journal of the Numismatic Society of India*, Vol. XIII, Part- I, pp107-109, 1951.

Errington, E., "Evidence for dating The Kanishka Reliquary", *Silk Road Art and archaeology*. Vol 8, (Institute of Silk Road Studies) pp101-120, 2002

Faccenna, D., "excavation of the Italian archaeological mission (Ismeo) in Pakistan: some problems of Gandhara art and architecture", *Central Asia in the Kushan period: proceedings of the international conference of the history, archaeology and culture of central Asia in the Kushan period*, Dushanbe, Hayka, pp126-130, 1974.

Falk; H., "The Kanishka Era in Gupta records", *Silk road and archaeology*, Vol 10, (Institute of Silk Road Studies) pp 75-142, 2004.

Gafurov, *Kushan Studies in USSR*. Calcutta, 1979.

Goble, R. A. *Catalogue of coin from Butkara III* (Swat, Pakistan, Rome), 1976.

Jain, B. C., "A Hoard of 757 Kushana Copper Coins from Shahdol District of Madhya Pradesh", *Journal of the Numismatic society of India*. Vol. XXVII. Part - I pp 118-119, 1965.

Khademi Nadooshan, F., "Kushana in Central Asia", *Journal of Humanities*, Vol 10 (3, 4): pp1-8. 2003.

Lam. Raymond, "Kushan emperors and Indian Buddhism: political, economic and cultural factors responsible for the spread of Buddhism through Eurasia", *journal of south Asian studies*, Vol 36, No 3, 434-448. 2013.

Liu. Xinru, "migration and settlement of the Yuezhi-Kushan: interaction and interdependence of nomadic and sedentary societies", *Journal of world history* Vol 12. No2, pp 261-292, 2001.

Masson, M. V., "The forgotten Kushan Empire: new discoveries at Zar- tepe", *Archaeology*, volume 37.No1, pp 32-37. 1984.

_____, "Kushana Coins from Shahdol District", *Journal of the Numismatic Society of India*, Vol. XXVIII, Patr - I, PP1-5, 1966.

- Marshal, S. J., *Taxila: A Illustrated account of archaeological excavations*. Volume 2: Minor Antiquities, Dehli Pant, 1977.
- Mukherjee, B. N., *Kushana Coins of the land of the five rivers*, Indian Museum, 1978.
- Narain, A. K., *The Indo Greek from Alexander to Kanishkan* (Dehli), 1980.
- Rosenfield. J. M., *The dynastic art of Kushans*, university of California press, 1967.
- Seland, E. H., "Ancient Afghanistan and the Indians ocean: maritime links of the Kushan empire Ca 50-200 Ce", *Journal of Indian ocean archaeology*, No 9, 66-74, 2013.
- Spate, O. and Learmonth, A., *India and Pakistan-general and regional geography*, Methuen and Co. Ltd, Dehli, India. 1967.
- Wheeler, W., *Rome beyond the Imperial Frontier*, London, 1954.